

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ПАВЛУСІВ НАДІЯ МИХАЙЛІВНА**

УДК 340.12 + 340.112

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ  
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ  
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

**12.00.12 – філософія права**

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата філософських наук

**КИЇВ - 2010**

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України

**Науковий керівник** кандидат філософських наук, доцент  
**Вовк Вікторія Миколаївна,**  
Національна академія внутрішніх справ,  
професор кафедри філософії права та юридичної логіки

**Офіційні опоненти:**

доктор філософських наук, доцент

**Прокопов Денис Євгенович,**  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
професор кафедри історії філософії

кандидат філософських наук

**Попадинець Галина Олександрівна,**  
Тернопільський медичний університет імені Івана Горбачевського,  
доцент кафедри філософії, іноземних мов та суспільних дисциплін

Захист відбудеться: «\_\_» \_\_\_\_\_ 201\_\_ р. о \_\_\_\_ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 в Національній академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська,1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська,1

Автореферат розісланий «\_\_» \_\_\_\_\_ 201\_ р.

**Вчений секретар**  
**спеціалізованої вченої ради**  
**доктор філософських наук, професор**

**М.Г. Братасюк**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Однією з найскладніших і поки що належно не досліджених проблем вітчизняної філософсько-правової науки є правова ментальність українського народу. Пізнання національних особливостей праворозуміння, ставлення до права, ідеалів свободи та справедливості вимагає залучення найрізноманітніших джерел і пластів духовної культури народу, що несуть у собі свідчення етнокультурної унікальності та ідентичності правового розвитку.

Українська художня література явила світові блискучі зразки творів, у яких правове життя народу постає в усій його повноті – як трагічній, так і комічній. Твори І. Франка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшини, А. Чайковського, О. Маковея, Н. Кобринської, У. Кравченко донесли до наших днів найпотаємніші, найглибші прагнення, звичаї та традиції українського народу, насамперед його основної верстви – селянства – у сфері права. Можливо, саме ігнорування чи недостатня увага до історичного досвіду народу, його традиційної правової культури і стали одним із чинників таких негативних явищ сьогодення, як правовий нігілізм, корупція, боротьба між гілками влади. Увага спеціальних наукових дисциплін (історія, історія держави і права тощо) зосереджується переважно на зовнішній, видимій стороні державно-правового життя, в той час як основа основ суспільного правопорядку – правова складова національного характеру – залишається здебільшого поза увагою. Допомогти зазначеним наукам заповнити цю прогалину здатна філософія права.

Актуальність теми пропонованого дисертаційного дослідження може бути визначена у двох аспектах: загальному (дослідження художньої літератури як форми правової свідомості, що матиме значення, зокрема, для вироблення пропозицій щодо вдосконалення існуючої системи правової освіти та правового виховання з урахуванням української правової культури) та спеціально-науковому (обґрунтування методології філософсько-правового аналізу образів права в літературному процесі на західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ століття). Той факт, що право, сфера правового, конфлікти довкола них – стали осердям суспільного життя сучасної України, зумовлює необхідність відповідного реагування і в площині філософсько-правового аналізу образів права в художній літературі.

Питання праворозуміння та духовної природи права досліджували у своїх працях такі українські науковці, як Д.В. Андреев, О.О. Бандура, В.С. Бігун, О.Г. Данільян, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, С.І. Максимов, О.В. Петрішин, Д.Є. Прокопов, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, С.С. Сливка, О.В. Стовба, М.В. Цвік. Різні аспекти національного у праві України, традиційної правової культури українського народу стали предметом розгляду у працях О.М. Атоян, В.Д. Бабкіна, М.А. Дамірлі, В.В. Дудченко, Ю.П. Лободи, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, С.С. Павлова, О.Ф. Скакун,

Н.Є. Толкачової, І.Б. Усенка, Є.О. Харитонова.

Питання природи права, його місця у духовній культурі суспільства досліджувалися у працях таких науковців, як С.С. Алексєєв, М.Г. Братасюк, А.Б. Венгеров, В.М. Вовк, В.І. Кузнецов, А.В. Малько, Р.А. Познер, Г.О. Попадинець, Б.Д. Чміль, Л.С. Явич, Р. Циппеліус. Однак художня література як філософсько-правовий феномен ніким раніше предметно не досліджувалася. Філософія права як наука на сьогодні практично не має у своєму розпорядженні спеціальних праць із проблем художньої літератури як форми правової свідомості. Між тим, особливості сучасного етапу розвитку вітчизняної правової системи зумовлюють потребу у детальному та конкретному вивченні правової свідомості та правових традицій українського народу, одним з виразників яких є художня література.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Робота виконана відповідно до «Пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004-2009 роки», (наказ МВС України від 5 липня 2004 р. №755); здійснена в межах планів науково-дослідних робіт кафедри філософії права та юридичної логіки НАВС на 2009-2010 рр. Дисертаційне дослідження пов'язане з Концепцією Загальнодержавної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки (розпорядження КМУ від 11 червня 2008 р. №825-Р) та в межах Концепції Державної цільової соціальної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2008-2011 роки (розпорядження КМУ від 4 червня 2008 р. №798-Р). Тему дисертації схвалено відділенням Національної академії правових наук України (реєстр. №1458, 2010 р.).

**Мета і завдання дослідження.** *Метою* дослідження є з'ясування особливостей художньо-літературного відображення правового життя українського суспільства на західноукраїнських землях кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. у творах українських письменників, поглиблення знань про правові погляди письменників досліджуваного періоду, логічні зв'язки, закономірності та тенденції розвитку національної правової культури в заявлений період, а також формулювання теоретико-прикладних рекомендацій щодо врахування виявлених особливостей української духовної правової культури у правовій політиці, а також у правовій освіті та правовому вихованні.

Для досягнення цієї мети необхідно було розв'язати такі *завдання*:

– дослідити еволюцію наукових підходів стосовно місця та значення української художньої літератури в суспільному, зокрема правовому житті українського народу в зазначений період, схарактеризувати художню літературу як особливу форму правової свідомості;

– уточнити вихідні концептуально-методологічні засади філософсько-правового дослідження творчості українських письменників в аспекті відображення правової культури народу;

– виявити критерії виокремлення та розмежування окремих сторін соціально-правової дійсності за допомогою літературних художньо-зображувальних засобів;

– конкретизувати уявлення про українську художню літературу зазначеного періоду як оригінальну форму відображення, утвердження та захисту правової культури українського народу, його правових традицій;

– запропонувати оновлене визначення окремих філософсько-правових понять для їх пристосування під час аналізу художніх образів зі сфери правового;

– з'ясувати основні протиріччя традиційної української правової культури, зображені в художньо правдивих образах творів українських письменників;

– сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правової освіти та правового виховання учнівської і студентської молоді, суспільства на основі кращих творів класиків української літератури, у зв'язку з процесами європейської інтеграції, котрі не повинні перешкодити збереженню української національної самобутності і в такій важливій духовній сфері життя народу як право.

*Об'єкт дослідження* – українська художня література на західноукраїнських землях кінця XIX ст. – початку XX ст. як особлива форма правової свідомості.

*Предмет дослідження* – філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст.

*Методи дослідження.* Під час проведення дослідження використано низку загальнонаукових та філософсько-правових *методів*. З-поміж загальнонаукових методів використовувалися зокрема, такі, як *історичний* – для дослідження зв'язків літературної творчості з тим конкретно-історичним соціальним середовищем, в якому працювали письменники, що слугувало реальним підґрунтям художніх образів (підрозділ 2.1), *логічний* – для дослідження змістовних зв'язків художніх образів з правовими поглядами самих письменників (розділ 2, 3), *аналізу і синтезу* – при формулюванні визначень філософсько-правових понять (розділ 1, 3). Основними філософсько-правовими методами, що використані в дослідженні, є: *герменевтичний* – для з'ясування філософсько-правового змісту образів права (розділ 3), *феноменологічний* – для характеристики образів права як особливого способу буття правового у суспільній свідомості (підрозділ 3.2, 3.3, 3.4, 3.5), *аксіологічний* – для розкриття ціннісних домінант у відображенні правової реальності в досліджених творах (підрозділ 2.2, розділ 3), *антрополого-правовий* – для інтерпретації образів людини як учасника правового життя (підрозділ 3.1).

*Емпіричну базу дослідження* складають результати соціологічного опитування студентів юридичного факультету ЛьвДУВС для з'ясування, наскільки адекватно художня література відображає правову дійсність. Анкета

складалася з десяти запитань. За результатами опитування 74% респондентів адекватно співвіднесли образи права з відомими їм явищами правової дійсності, 17% – наближено, 9% не змогли здійснити такого зіставлення.

**Наукова новизна одержаних результатів** зумовлюється тим, що дисертація є одним із перших у вітчизняній філософсько-правовій науці монографічним дослідженням творчості українських письменників як складника національно-правової культури, в якому, з одного боку, зображувалося правове життя народу, його прагнення у царині права, а з іншого – в явній, відвертій чи, навпаки, зумисно і несвідомо прихованій формі (через пряму мову чи думки персонажів) виражалися і власні правові погляди та оцінки письменників. Наукову новизну та особистий внесок автора складають наступні висновки і положення:

*вперше:*

– сформульовано загальні філософсько-правові положення про художню літературу як особливу форму правової свідомості, розкрито онтологічні та гносеологічні аспекти дослідження художньої літератури як правового явища та об'єкта філософсько-правового дискурсу, визначено онтологічні і гносеологічні особливості художньої літератури як форми правової свідомості;

– вироблено загальні філософсько-правові положення про співвідношення соціально-правової і художньо-правової дійсності в літературному творі;

– наявність правового компонента в художній творчості українських письменників кінця XIX ст. – початку XX ст. схарактеризована як не випадковий, а закономірний прояв письменницької позиції в умовах тогочасних реалій життя народу на західноукраїнських землях та перебігу суспільного життя і літературного процесу;

– обґрунтовано доцільність розгляду художніх образів та явищ зі сфери права як однієї із сторін реконструкції (відтворення) правового життя в духовній культурі суспільства;

*удосконалено:*

– методологію філософсько-правового дослідження творчості українських письменників на західноукраїнських землях кінця XIX ст. – початку XX ст., в якій набула розвитку традиція відображення правового життя народу в українській художній літературі;

– класифікацію образів правових явищ у творах художньої літератури;

*дістали подальшого розвитку:*

– положення про особливості традиційної правової культури українського народу, виявлені в художніх образах у творах українських письменників заявленого періоду;

– філософсько-правова характеристика правової ментальності українського народу в розрізі аспектів людини у праві (правової особистості), праворозуміння, справедливості, права і неправа, сприйняття та оцінки діяльності судових і правоохоронних органів;

– пропозиції щодо вдосконалення правової освіти та правового виховання учнівської і студентської молоді, суспільства загалом на базі кращих творів класиків української літератури.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає в тому, що низка положень і висновків дисертаційного дослідження може бути врахована при формуванні державної правової політики, в здійсненні судово-правової реформи, а також використана у викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Теорія права та держави», «Історія держави і права України», а також у правовій освіті та правовому вихованні учнівської і студентської молоді, суспільства загалом на основі кращих творів класиків української літератури. Матеріали та положення дисертаційного дослідження, а також пов'язані з ним наукові публікації використовуються в навчальному процесі Правничого коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка при викладанні наступних дисциплін: «Теорія права і держави», «Історія держави і права України», «Історія політичної і правової думки України» (акт впровадження від 28 травня 2010 р.).

**Апробація результатів дослідження.** Матеріали дисертації обговорювались на засіданнях кафедри філософії та юридичної логіки Київського національного університету внутрішніх справ. Основні положення, висновки і рекомендації цього дослідження оприлюднено в доповідях на наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (23 травня 2008 р., м. Львів), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (28 травня 2009 р., м. Львів), II Всеукраїнському круглому столі «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (28 травня 2010 р., м. Львів).

**Публікації.** Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у восьми наукових публікаціях, п'ять з яких опубліковано у фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України; три – тези доповідей на науково-практичних конференціях.

**Структура дисертації.** Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (273 найменування). Повний обсяг дисертації становить 225 сторінок, обсяг основного тексту – 198 сторінок.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертації; визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; охарактеризовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито

наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; наведено дані про їх апробацію та впровадження, а також щодо публікацій, структури й обсягу роботи.

У розділі 1 «**Методологічні засади відображення правової реальності засобами художньої літератури**» художня література аналізується як об'єкт філософсько-правового дискурсу.

У підрозділі 1.1. «*Художня література як відображення правової реальності*» розглянуто наукові підходи до феномену права, у яких акцентується увага на його духовній, ідеальній природі.

Пропонованим дослідженням утверджується в науковому обігу вітчизняної філософсько-правової науки той пласт духовної культури українського народу, який традиційно залишався поза увагою дослідників, але представляє собою потужне джерело вивчення правової реальності означеного історичного періоду.

Виняткова конкретно-історична роль художньої літератури як раціоналізованої, модерної форми філософсько-правового світогляду в зазначену добу потребує для свого осмислення формулювання вихідних категоріально-методологічних засад. Відтак запропонована теза про художню літературу як спосіб осмислення правової реальності на межі традиційно-образного і модерно-раціонального сприйняття та осмислення світу в цілому, і соціально-правового зокрема.

Виокремлено онтологічні (художня література як форма правової свідомості) та гносеологічні (художня література як спосіб пізнання правової реальності) особливості художньої літератури як об'єкта філософсько-правового дискурсу.

Онтологічними особливостями художньої літератури як форми правосвідомості є: неінституційність (художня література існує не як діяльність тієї чи іншої державної організації, а як літературний процес); національний характер; єдність історичної та правової свідомості; специфічні форми відображення правової реальності (образи права як спосіб відображення окремого правового явища і правові сюжети як спосіб відображення правової ситуації в розвитку). Гносеологічними особливостями художньої літератури як способу пізнання права є: єдність когнітивного і емоційно-вольового ставлення до правових явищ; природно-правовий підхід як основа праворозуміння, вираженого в образах права; застосування антропологічної моделі людини як цілісного мікрокосму в умовах просторово-часового континууму правової реальності; енциклопедичний характер художньої літератури; авторський суб'єктивізм; здатність художньої літератури залежно від конкретно-історичних обставин компенсувати відсутність чи недорозвиненість інших форм духовно-практичного освоєння правової реальності.

Наведені положення дають підстави для висновків про художню літературу як особливий спосіб пізнання і світоглядного осмислення правової дійсності – філософсько-правову парадигму.



У підрозділі 1.2. «Методологія інтерпретації образів права у творах художньої літератури» отримали розвиток положення про гносеологічні особливості художньої літератури як способу пізнання правової реальності.

В аспекті історичного методу актуальність досліджених творів художньої літератури визначена як для сучасного їх появи історичного періоду (за відсутності національно-державних інституцій, при обмеженому доступі селянства до тодішніх засобів масової інформації перетворили літературу на одну із домінуючих форм політичної та ідеологічної «боротьби за право»), так і для сьогодення (художня література стала однією з форм збереження та підтримання національної правової традиції).

У межах застосування аксіологічного методу сформульовано низку положень щодо характеру і спрямованості відображення ціннісної сторони правових явищ у досліджених творах.

За результатами дослідження не знайшла свого підтвердження гіпотеза про зв'язок між приналежністю творів до реалістичного напрямку в літературі і позитивізмом як філософсько-світоглядним напрямком у частині відображення ціннісної сторони правових явищ (формулювання більш загальних положень щодо порушеного питання виходить за межі нашого дослідження). Зазначене пояснюється тими соціальними і національними умовами, в яких проживав у досліджений період український народ на західноукраїнських землях та творилася художня література, невіддільна від народного життя. З одного боку, письменники спостерігали анахронічні прояви, пережитки, релікти звичаєво-правової культури українського селянства, з іншого – кризу правової системи Австро-Угорщини, зумовлену становленням капіталістичної економіки, змінами в соціальній структурі і процесами становлення окремих націй у межах кордонів імперії. Відтак правова дійсність, яку вони відображали в своїх творах, розглядалася ними, як об'єкт ґрунтовної і послідовної критики з метою її перетворення в майбутньому, тобто виникла класична ситуація домінування природно-правового підходу у праворозумінні. Усвідомлення права як особливої деонтологічної реальності стало основою для емоційно-образного відображення окремих правових явищ. Так, у досліджених творах майже не зустрічалися випадки, коли б належність чи справедливість того чи іншого способу розв'язання правової ситуації пов'язувалися із його закріпленням в нормах позитивного права. Навпаки, чинне юридичне право оцінюється із застосуванням позаюридичних, метафізичних критеріїв.

На основі аналізу філософського, філософсько-правового і літературознавчого рівнів інтерпретації, робиться висновок, що художні образи правових явищ можна вважати різновидом «чуттєво-логічних» образів. Обґрунтована теза про поєднання та нерозривну єдність у художніх образах правових явищ філософсько-правового дискурсу і чуттєво-образного сприйняття правової реальності.

**У розділі 2 «Відображення правового життя українського народу в українській художній літературі кінця XIX – початку XX ст.» розкривається**

обумовленість філософсько-правових поглядів письменників досліджуваного періоду історичними умовами буття українського народу і розгортання літературного процесу.

У підрозділі 2.1. «Правове життя українського народу крізь призму літературного процесу на західноукраїнських землях наприкінці XIX – початку XX ст.» розглядаються історично-правові аспекти досліджуваного періоду, узагальнюються історичні і літературознавчі розробки, з'ясовуються загальні особливості відображення правового життя епохи.

На основі узагальнення останніх розробок проблеми української звичаєво-правової культури, правової традиції у роботах О.М. Атоян, М.В. Гримич, Ю.П. Лободи, С.С. Павлова, Н.Є. Толкачової, І.Б. Усенка зроблено висновок, що філософсько-правове осмислення звичаєво-правової культури українського селянства значно виходить за межі історично-правової науки і є необхідною умовою наукового пізнання правового менталітету українського народу незалежно від складу держав, на території яких проживали українці. Запропоновано положення, що художня література досліджуваного періоду, в якій відображена правова реальність українського села, здатна стати одним з джерел для розкриття особливостей і глибинних механізмів національної правосвідомості.

Проблема селянського стану і «селянської цивілізації» стала ідейною та сюжетною домінантами художніх творів досліджуваного періоду. Відтак художня реконструкція селянського життя, побуту, звичаїв і традицій стала основою написання багатьох класичних творів української літератури XIX – початку XX століть. Українські письменники були практикуючими етнографами, які засобами художньої літератури пізнавали і розкривали матеріальний і духовний світ українського селянина.

На прикладі повісті О. Кобилянської «Земля» показано, що українській правовій традиції властиві такі способи подолання, «пережиття» злочину, як замовчування, забуття, прощення, покута провини однієї особи іншими.

Як за професійною приналежністю і колом життєвих інтересів, так і за тематичною спрямованістю творів українську літературу, зокрема досліджуваного нами періоду кінця XIX – початку XX ст., можна вважати однією з найбільш «юридичних». У цьому славному ряду особливе місце належить письменникам «Покутської трійці» – В. Стефанику, Л. Мартовичу, М. Черемшині. В. Стефаник, хоча й не був юристом за фахом, однак був практичним політиком, «мужицьким послом до сейму», де обстоював права українських селян. Л. Мартович був «мужицьким адвокатом», практикував по селах, надаючи поради і правову допомогу простому люду. М. Черемшина теж адвокат, навіть був у В. Стефаника кимось на кшталт сьогоденного «помічника народного депутата», здійснював прийом виборців, надавав їм посильну допомогу – працював у «громадській приймальні». Зазначене дало нам підстави розглядати «Покутську трійцю» як літературно-правове явище.

У підрозділі 2.2. «Право в художньому світі творів Івана Франка:

*філософсько-правова інтерпретація»* обстоюється теза про гармонійне поєднання раціональних підходів науковця та емоційно-образної проникливості світосприйняття письменника в побудові образів права. Інтерпретація образів права у творах Івана Франка передбачає урахування наступних аспектів: по-перше, Іван Франко був одним з визначних вчених-філософів свого часу, доктором філософії. Зазначене дає підстави стверджувати про притаманну йому науково-теоретичну правосвідомість, обумовлену тривалим і системним вивченням філософії, економіки, правознавства, історії; по-друге, Іван Франко був теоретиком літератури, одним з основоположників наукової традиції літературної критики, який свої теоретичні погляди на сутність і завдання літератури втілював і в написанні власних творів; по-третє, Іван Франко володів довершеним художнім методом, який свідомо та послідовно вдосконалював упродовж всієї літературної діяльності.

У розділі 3 **«Відображення природного і позитивного права у творах західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст.»** досліджено способи і характер образного відображення окремих видів правових явищ у розрізі втілених у таких образах філософсько-правових ідей.

У підрозділі 3.1. *«Образи людини як правової особистості»* проаналізовано, за якими ознаками людина відображається як учасник правового життя. Зокрема демонструється на прикладах з текстів творів, що такими напрямками відображення чи ознаками є: природно-правова правоздатність людини; свідомість, воля, моральність і людська гідність; свобода; індивідуалізм і солідарність як дві сторони соціальної природи людини; «грумада» та «батьківщина» як способи соціального буття людини. Простежено значення праворозуміння як джерела права і самосвідомості людини. Узагальнено образи «землі» та «праці», що в селянській правосвідомості розглядалися як критерій (міра) правопорядку – збірного образу «належного» в об'єктивній реальності – та принцип правової соціалізації особи. Розкриваються характерні особливості образів професійних правників у досліджених творах.

У підрозділі 3.2. *«Образи права, звичаю і закону як об'єктивно даної, нормативно упорядкованої правової реальності»* досліджено праворозуміння письменників, покладене в основу образів правових явищ. Чинне юридичне право сприймалося селянами як чуже їм, для відображення чого письменники були змушені притримуватися переважно природно-правового типу праворозуміння. У межах цієї групи образів виділено: образи звичаю; образи позитивного права; образи селянської сім'ї як первинного соціально-правового утворення і становища жінки у звичаєво-правовій культурі; образи, в яких відображене соціальне і правове становище особи в позитивному праві та звичаєво-правовій культурі українського селянства; образи «долі» як співвідношення з об'єктивно необхідним ходом подій, реалізації особистості у праві.

У підрозділі 3.3. *«Образи справедливості як морального максимуму та*

*належного суспільного правопорядку»* розкривається значення категорії справедливості у формуванні смислового навантаження образів правових явищ. На основі узагальнення низки образів виокремлюються два рівні інтерпретації категорії справедливості: справедливість як принцип світобудови (абстрактна або метафізична справедливість) та справедливість як форма розв'язання життєвої ситуації (конкретна або соціальна справедливість). Категорія справедливості, втілена в художніх образах правових явищ, використовувалася письменниками для критики позитивного права з природно-правових позицій.

У підрозділі 3.4. *«Образи «неправа», форм його прояву і подолання: «злочин», «покарання», «вина», «покута», «прощення», «примирення», «замирення», «забуття»* здійснено узагальнення форм і способів образного відтворення причин, обставин і наслідків злочину, філософсько-правове дослідження художнього відображення психології злочинця, запропоновано філософсько-правову інтерпретацію «покути» і «прощення» як форм подолання наслідків злочину в українській правовій традиції.

У підрозділі 3.5. *«Образи суспільних інституцій, пов'язаних з правом, та їхньої діяльності: «суд», «судочинство», «процес», «процедура», «вирок», «присуд», «вибори»* розглянуто особливості художньої реконструкції діяльності органів та установ, пов'язаної з правом. У досліджених творах української літератури нам не зустрічалося дійсно позитивних образів судді та суду. Зазначене дає підстави для висновку про невикоріненість у вітчизняній правовій традиції ідеї суду як інституту запровадження справедливості і права в реальне життя. Домінуючі соціальні очікування спрямовані скоріше на встановлення дієвої та ефективної виконавчої влади, здатної подолати «неправо» жорсткими адміністративними заходами аж до прямого насильства, про що свідчить, зокрема, невмируща популярність лідерів селянських повстань, образи яких є ідеалізованою моделлю – елементом відповідних соціальних стереотипів.

## ВИСНОВКИ

У **висновках** наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в узагальненні існуючих у науці підходів до дослідження окремих видів правової свідомості, на підставі чого запропоновано оновлену інтерпретацію художньої літератури як особливої форми правової свідомості. Шляхом аналізу онтологічних і гносеологічних особливостей художньої літератури як форми правової свідомості здійснена філософсько-правова характеристика образів права як відображення правових явищ, а також правових сюжетів – як відображення правових ситуацій у їх динаміці та розвитку, зокрема:

1. У площині філософсько-правового дискурсу художня література як відображення правової реальності може розглядатися у двох аспектах: а) онтологічному – як особливий різновид (форма) правової свідомості;

б) гносеологічному – як один із способів пізнання правової реальності. Художня література, поєднуючи в собі раціональне осмислення правової реальності і образну форму, маючи об'єктом відображення ту ж таки правову реальність, сама є формою філософсько-правового дискурсу – *філософсько-правовою парадигмою*. Художню літературу у відповідній образній і сюжетній частині можна розглядати як особливий зріз *правової реальності*: правова реальність розкривається через ідеальну конструкцію правової ситуації в сюжеті.

2. Однією з історичних особливостей буття українського народу є належність основної його частини до селянського стану (аж до середини ХХ ст.) і відсутність власної державності впродовж тривалих періодів історичного часу, що позначилося на формах і загальному характері виробленої ним правової культури: за умов відсутності або ж недоступності для переважної частини українців писаного права і пам'яток вітчизняної політико-правової думки відповідну нішу в правовій культурі заповнили звичаї, фольклор і художня література.

3. Описуючи селянське життя в усій багатоманітності його проявів, українські письменники закарбували в художніх образах і правових сюжетах звичаєво-правові норми в дії, перетворивши свої твори – в аспекті історико- та філософсько-правового *аналізу* – у *пам'ятки звичаєво-правової культури українського народу*. Національний і гуманістичний ідейний зміст творів західноукраїнських письменників зумовлює їх значення для розвитку сучасної правової системи України, зокрема у зв'язку із звичаєвою та – у ширшому розумінні – традиційною правовою культурою. *Українська література стала формою збереження та підтримання традиційної національної правової культури в радянські часи* – за правління диктаторських та тоталітарних режимів.

4. Художня література як форма існування традиційної правової культури українського народу в радянський період вітчизняної історії стала визначальним фактором безперервності еволюції цієї культури, що перетворює її на важливе джерело знань про останню, без якої немислима сучасна українська філософія права. Отже, вивчення в зачепленому аспекті філософсько-правового дискурсу вітчизняної художньої літератури перетворює її з допоміжного, так би мовити «периферійного», культурознавчого джерела на самостійний та відносно самодостатній об'єкт філософсько-правового дослідження – особливу форму правосвідомості та правової культури, невіддільну від правового розвитку народу.

5. Західноукраїнськими письменниками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на основі широкого ознайомлення з життям та побутом українського селянства, його традиційною звичаєво-правовою культурою (яка взаємодіяла із законодавством та юридичними установами Австро-Угорської імперії) було вироблено оригінальну традицію соціонормативного етнографічного дослідження права у формах художньо-образного відтворення правової

дійсності.

6. Повнота праворозуміння в діалектичній єдності пізнавального і емоційно-вольового ставлення до правової реальності реалізується в образах права у творах художньої літератури. Письменники устами персонажів своїх творів оцінювали чинне юридичне право, пов'язані з ним діяльність та інститути з позицій природно-правового праворозуміння.

7. У роботі сформульовано та аргументовано положення, в яких розкривається співвідношення *художньо-правової* і *соціально-правової дійсності*, серед яких наступні.

Ідеальність права втілюється в образах права та правових сюжетах творів художньої літератури.

Право як деонтологічна реальність виявляє себе в модальності літературних образів, свідомо чи несвідомо використовуваних письменниками для творення світу *належного* у праві; така онтологічна та гносеологічна автономність художньої літератури як форми суспільної свідомості від соціальної дійсності сприяє максимально повному вираженню метафізичної природи права як вищої деонтологічної реальності.

Логіка права (С.С. Алексєєв) в художньому світі літературного твору перетворюється відповідно до закономірностей цієї форми духовного освоєння дійсності, не втрачаючи при цьому глибинного зв'язку з феноменологічною природою права: зазначене є передумовою *пізнаваності* правових явищ соціальної дійсності в образах права.

Притаманна праву аксіологічна, ціннісно-смилова складова в художньо-правовій реальності досягає свого максимального прояву; такий «аксіологічний» потенціал образів права у художній літературі перетворює їх на критерій оцінювання правових явищ (норм, інститутів, юридичних установ) у соціальній дійсності.

Соціально-правова дійсність, яка включає правову свідомість та правову культуру, змінена під впливом художньої літератури, засвоєння якої є обов'язковою умовою соціалізації людини в сучасному суспільстві. Сприйняті з дитинства та у шкільні роки через театр і кінематограф образи права у творах художньої літератури здійснюють формуючий вплив на особистість, визначаючи її правосвідомість на все життя.

Герменевтична багатовимірність права і правової реальності як об'єкта інтерпретації корелює з глибинним змістом твору художньої літератури як *тексту*, котрий потребує *прочитання*; в образі права в художній літературі можуть бути виділені смислові рівні, на кожному з яких зберігається природа образу як цілісного відображення явища чи зрізу правової дійсності: власне художній образ; соціальний зміст явища, спостереження якого стало приводом до написання твору; філософсько-правова ідея, виражена та обстоювана письменником у літературному творі. Відповідно саме останній, найбільш глибокий з точки зору дискурсу рівень образу права і є безпосереднім предметом дослідження.

І видиме, позитивне право, і художня література як форма правової свідомості є різними – об'єктивованими та конкретними – проявами універсальної ідеї права як принципів справедливості, рівності та свободи (В.С. Нерсисянц), що і є метафізичною основою єдності цих форм буття права.

Природно-правова сутність правової реальності з усією повнотою виявляє себе у творах художньої літератури, оскільки література як форма пізнавального ставлення до дійсності передбачає розкриття в образах таких сторін останньої, які звичайному спостереженню не доступні; *лише виявивши дійсну соціальну і метафізичну природу того чи іншого правового явища, письменник може створити образ права чи розробити правовий сюжет. А це і є суттю природно-правового праворозуміння.*

8. Оціночні судження про правову дійсність у творах художньої літератури виражені в наступних формах:

правові цінності, для захисту і ствердження яких письменник вибудовує образ того чи іншого явища (справедливість, свобода, власність тощо);

конфлікт правових цінностей, який у літературному творі постає як *художній конфлікт*: у межах авторського задуму персонажі з різними ціннісними орієнтаціями вступають між собою у відносини, а конфлікт між ними і розкриває конфлікт тих чи інших ціннісних установок (конфлікт Рафаловича і Стальського в повісті «Перехресні стежки», конфлікт всередині селянської родини в повісті О. Кобилянської «Земля»);

правові цінності, які визнає та підтримує читач (дослідник) твору: адже оцінка того чи іншого образу, персонажу тощо відрізнятиметься залежно від особистих уподобань читача.

9. Необхідним є використання творів художньої літератури в навчально-виховному процесі, зокрема при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Філософія права», «Теорія права та держави», «Історія держави і права України» з обов'язковим включенням до тематики занять таких питань: «Образи правників в українській художній літературі відповідних періодів», «Образи злочину», «Правові традиції у творах художньої літератури» тощо.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Павлусів Н. М. Відображення правової дійсності художньою літературою: напрямки філософсько-правової інтерпретації / Н. М. Павлусів // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / редкол. : С. В. Ківалов [та ін.] – О. : Юрид. л-ра. – 2009. – Вип. 50. – С. 198–205.

2. Павлусів Н. М. Філософсько-правовий аналіз образів справедливості у творах художньої літератури (на прикладі творів західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / Н. М. Павлусів // Держава і право : зб. наук. праць / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.] – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2009. – Вип. 44. – С. 54–59.

3. Павлусів Н. М. Філософсько-правовий аналіз образів людини у праві (правової особистості) (на прикладі творів західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / Н. М. Павлусів // Юриспруденція: теорія і практика. – К. : Центр правових досліджень Фурси. – 2009. – Вип. 11 (61). – С. 42–46.

4. Павлусів Н. М. Художня література як філософсько-правова парадигма / Н. М. Павлусів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – Львів. – 2009. – Вип. 2 (Серія юридична). – С. 329–334.

5. Павлусів Н. М. Образи суду та судочинства у творах письменників Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. як об'єкт філософсько-правового аналізу / Н. М. Павлусів // Держава і право : зб. наук. праць / редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.] – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2009. – Вип. 45. – С. 49–53.

6. Павлусів Н. М. Філософсько-правовий аналіз правової реальності в українській художній літературі (на прикладі повісті І. Франка «Перехресні стежки») / Н. М. Павлусів // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС» 23 травня 2008 р. – ЛДУВС. – С. 132–135.

7. Павлусів Н. Образи справедливості у творах художньої літератури : філософсько-правове дослідження / Н. М. Павлусів // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» 28 травня 2009 р. – ЛДУВС. – С. 95–96.

8. Павлусів Н. М. Юридична психологія та художня література у контексті феноменологічної інтерпретації права / Н. М. Павлусів // Матеріали II Всеукраїнського круглого столу «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» 28 травня 2010 р. – ЛДУВС. – С. 48–51.



## АНОТАЦІЯ

**Павлусів Н.М. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2010.

Дисертація присвячена актуальній проблемі філософсько-правової інтерпретації художньої літератури як форми правової свідомості та способу пізнання правової реальності. Художня література досліджуваного періоду схарактеризована як спосіб існування вітчизняної правової традиції в умовах втрати національної державності.

Художня література розглядається як самостійний різновид (форма) правової свідомості, оскільки її не можна віднести до жодного з видів, які виділяються в сучасній теорії права. Схарактеризовано онтологічні та гносеологічні особливості художньої літератури як об'єкта філософсько-правового дискурсу. Зроблено висновки, що у відображенні правових явищ в образах права і правових ситуацій у правових сюжетах у досліджуваній період визначальним був природно-правовий підхід.

Образи права в досліджених творах художньої літератури класифіковано та згруповано за наступними соціально-змістовними критеріями: образи людини як правової особистості; образи права, звичаю і закону як об'єктивно даної, нормативно впорядкованої правової реальності; образи справедливості як морального максимуму та належного суспільного правопорядку; образи «неправа», форм його прояву і подолання; образи суспільних інституцій, пов'язаних з правом, та їх діяльності.

**Ключові слова:** онтологія права, гносеологія права, правова свідомість, правова традиція, правовий менталітет, правова культура.

## АННОТАЦИЯ

**Павлусив Н.М. Философско-правовые взгляды западноукраинских писателей конца XIX – начала XX века. – Рукопись.**

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2010.

Диссертация является философско-правовым исследованием художественной литературы как формы правового сознания и способа познания правовой реальности.

Актуальной проблемой отечественной правовой науки является определение национальных истоков правовой системы, что призвано способствовать искоренению недостатков действующего законодательства, распространившегося во многих слоях общества правового нигилизма, коррупции, неуважительного отношения к правовой культуре украинского

народа.

Художественная литература как разновидность (форма) правового сознания не может быть отнесена к какому-либо виду, выделяемому в отечественной теории права, в связи с чем предложено рассматривать её как самостоятельную форму правового сознания. В художественной литературе правовые явления отражены в образах права, а правовые ситуации – в правовых сюжетах.

Онтологическими особенностями художественной литературы как формы правосознания являются: неинституционность; национальный характер; единство исторического и правового сознания; специфические формы отражения правовой реальности. Гносеологическими особенностями художественной литературы как способа познания права являются: единство когнитивного и эмоционально-волевого отношения к правовым явлениям; естественно-правовой поход как основа правопонимания, выраженного в образах права; применение антропологической модели человека как целостного микрокосма в условиях пространственно-временного континуума правовой реальности; энциклопедический характер художественной литературы; авторский субъективизм; способность художественной литературы в зависимости от конкретно-исторических обстоятельств компенсировать отсутствие или недоразвитость иных форм духовно-практического освоения правовой реальности.

В образе права в художественной литературе могут быть выделены смысловые уровни, на каждом из которых сохраняется природа образа как целостного отражения явления или среза правовой реальности: собственно художественный образ; социальное содержание явления, наблюдение которого стало поводом к написанию произведения; философско-правовая идея, выраженная и отстаиваемая писателем в литературном произведении.

Сделаны выводы, что в отражении правовых явлений в образах права и правовых ситуаций в правовых сюжетах в исследуемый период определяющим был естественно-правовой подход. В исследованных произведениях почти не встречались случаи, когда долженствование или справедливость того или иного способа разрешения правовой ситуации обуславливались его закреплением в нормах позитивного права.

Художественная литература как форма существования традиционной правовой культуры украинского народа в советский период отечественной истории стала определяющим фактором непрерывности эволюции этой культуры, что превращает её на важный источник знаний о последней, без которого немислима современная украинская философия права. Следовательно, изучение в соответствующем аспекте философско-правового дискурса отечественной художественной литературы превращает её из вспомогательного, культуроведческого источника на самостоятельный и относительно самодостаточный объект философско-правового исследования – особую форму правосознания и правовой культуры, неотъемлемую от

правового развития народа.

Западноукраинскими писателями в конце XIX – начале XX века на основании широкого ознакомления с жизнью и бытом украинского крестьянства, его традиционной обычно-правовой культурой (которая взаимодействовала с законодательством и юридическими учреждениями Австро-Венгерской империи) была выработана оригинальная традиция соционормативного этнографического исследования права в формах художественно-образного воспроизведения правовой реальности.

На примерах из текстов произведений продемонстрировано, что основными направлениями отражения человека как участника правовой жизни в образах права являются: естественно-правовая правоспособность человека; сознание, воля, моральность и человеческое достоинство; свобода; индивидуализм и солидарность как две стороны социальной природы человека; «громада» и «Родина» как способы социального бытия. Обобщены образы «земли» и «труда», которые в крестьянском правосознании рассматривались как критерий (мера) правопорядка и принципы правовой социализации личности.

На основании обобщения ряда образов выделены два уровня интерпретации категории справедливости: справедливость как принцип мироустройства (абстрактная или метафизическая справедливость) и справедливость как форма разрешения жизненной ситуации (конкретная или социальная справедливость).

В свете настоящего исследования представляется обоснованным использование произведений классической украинской литературы в преподавании философии права, истории государства и права Украины в высших учебных заведениях.

**Ключевые слова:** онтология права, гносеология права, правовое сознание, правовая традиция, правовой менталитет, правовая культура.

## SUMMARY

**Pavlusiv N.M. Philosophical Law Views in the Works of West Ukrainian Writers the end of the XIX – the beginning of XX centuries. – *Manuscript.***

Thesis for the degree of candidate of philosophy sciences, specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – National Academy of Internal Affairs. – Kyiv, 2010.

The thesis is devoted to the actual problem of philosophical law interpretation of belles-lettres as a form of legal consciousness and the way of cognition of legal reality. The belles-lettres of denoted period is characterized as the mode of existing of the native legal tradition under condition of losing of national statement.

The belles-lettres is considered as separate form of legal consciousness, since it should not be referred to any aspect that are denoted in the modern theory of law. It is characterized ontological and gnoseological peculiarities of belles-lettres as an

object of law-philosophical discourse. Some conclusions are made that the natural legal approach was main in defining of legal phenomena in the form of law and legal situations in legal plots in the definite period.

Types of law, in researched works of belles-lettres, are classified and grouped as the following social profound criteria: human character as legal personality; types of law, custom and statute as objectively given, normative regulated legal reality; types of justice as moral maximum and proper social rules of law; types of “wrong”, forms of its manifestation and overcome; types of social institutions which are connected with law and its activity.

**Key words:** ontology of law, gnoseology of law, legal consciousness, legal tradition, legal mentality, legal culture.